

Zakład Historii Średniowiecznej
Zakład Archiwistyki

Zenon Hubert Nowak, Andrzej Tomczak

PLAN OKOLICY BRAMY MARIACKIEJ W MALBORKU Z 1650 R.

Zarys treści. Znanе dotychczas plany Malborka. Okoliczności powstania planu przedmieścia przed Bramą Mariacką w 1650 r. Autor i treść planu.

Kartografia miasta Malborka okresu staropolskiego na tle kartografii innych miast polskich przedstawia się stosunkowo bogato. Z XVII w. (do pokoju oliwskiego w 1660 r.) znanych jest kilkanaście planów miasta wraz z zamkiem, które zebrał w swoim czasie Erich Keyser¹. Niedawno plany te opisał szczegółowo podając także pełną do nich w przypisach bibliografię Jan Szeliga², toteż w tym miejscu wystarczy przypomnieć tylko najważniejsze dane.

Najstarszy znany plan miasta Malborka pochodzi z roku 1626 i sporządzony został przez wojskowych inżynierów szwedzkich³. Podobnego pochodzenia są plany rękopiśmienne z roku 1629: zamku, miasta i przedmieść autorstwa Olausa Johannesa Gothusa (Olafa Hansona Swarta)⁴ oraz rozmieszczenia wojsk szwedzkich pod Malborkiem w lipcu tegoż roku wykonane przez nieznanego autora⁵. Na rok 1639 datuje się plan Malborka zachowany w rękopiśmiennym atlasie „Thopographia practica...”,

¹ E. Keyser, *Verzeichnis der ost- und westpreussischen Stadtpläne*, Königsberg 1929, nr 914—926.

² J. Szeliga, *Rozwój kartografii wybrzeża gdańskiego do 1772 roku*, Wrocław 1982, s. 148—150.

³ *Ibid.*, s. 148 i przypis 288. Por. także na s. 151 reprodukcję tego planu.

⁴ *Ibid.*, s. 148 i przypis 289; w nim obszerna nota o autorze planu. Reprodukacja: K. Górski, *Dzieje Malborka*, wyd. 2, Gdańsk 1973, po s. 128. Ostatnio opis katalogowy tego planu dała U. Ehrenvärd ze Sztokholmu — zob. *Handgezeichnete Veduten und Pläne in öffentlichen Sammlungen zu Stockholm und Uppsala betreffend Pommern, Mecklenburg, Brandenburg und Westpreussen*, [w:] *Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung*, hrsg. von E. Jäger, Lüneburg 1983.

⁵ J. Szeliga, *op. cit.*, s. 149 i przypis 290.

831836
D. 46/2001

który sporządził Fryderyk Getkant⁶. Wszystkie wymienione dotąd plany przechowywane są w Krigsarkivet w Sztokholmie.

Trzy niewielkie szkicowe plany Malborka stanowią ilustrację rękopiśmiennego egzemplarza kroniki Izraela Hoppego, który spoczywa w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku⁷. Przedstawiają one: pierwszy — fortyfikacje Malborka z 1626 r., drugi — położenie wojsk szwedzkich pod Malborkiem w lipcu 1629 r., trzeci — położenie wojsk polskich i szwedzkich w sierpniu 1629 r.

Po drugiej wojnie polsko-szwedzkiej (1655—1660) pozostały dwa plany Malborka w postaci miedziorytów przechowywanych dziś w wielu rozmaitych zbiorach. Jeden, stanowiący ilustrację znanego dzieła Samuela Pufendorfa o Karolu Gustawie, upamiętnia zdobycie zamku i miasta przez Gustawa Stenbocka w roku 1656, drugi — oblężenie Malborka przez wojska polskie i austriackie w trzy lata później⁸.

Wszystkie te plany pokazują miasto i zamek, a także ufortyfikowany przez Szwedów już w 1626 r. obszar przedmieść na południe i wschód od miasta. Tylko plan miedziorytowy z 1659 r. ogranicza się do terytorium samego miasta i zamku na prawym brzegu Nogatu, obejmując za to teren dosyć rozległy na jego lewym brzegu. W planach tych pierwsze miejsce zajmują treści wojskowe, a zwłaszcza takie elementy, jak mury średniowieczne, bramy, ciągi umocnień ziemnych z bastionami, raweliny, transeje. Prawie na wszystkich planach przedstawiono w obrębie murów miasta obszary zabudowane blokami, a także ważniejsze obiekty pojedyncze w rzucie poziomym. Mniej dokładnie pokazano na tych planach przedmieścia. Trochę szczegółowiej czynią to tylko dwa. Najstarszy plan z 1626 r. zawiera zarys kilku ulic wraz z działkami własnościowymi w pobliżu murów miejskich. Także wymieniony wyżej Olaf Hanson Swart zarysował nieco schematycznie, ale w dużej skali (1 : 3000), rozplanowanie przedmieść, a na przedmieściu przed Bramą Mariacką przy drodze do Grudziądza i Torunia zaznaczył również nieznaną z innych planów kościół (kaplicę?).

⁶ Ibid., s. 149 i przypis 291; w nim pełna bibliografia atlasu Getkanta. Reprodukacja planu m.in.: R. Woźniak, *Fortyfikacje w dawnych Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki, t. 12, Warszawa 1974, s. 104.

⁷ Archiwum Państwowe w Gdańsku, Rękopisy Elbląskie, III, 225/654, O tychże planach także J. Szelięga, op. cit., s. 150 i przypis 296.

⁸ J. Szelięga, op. cit., s. 150, wymienia tylko pierwszy z tych planów. Jego reprodukcja m.in. R. Woźniak, op. cit., 105; reprodukcja drugiego planu — ibid., s. 106. Reprodukacje tych i późniejszych planów z XVIII—XIX w. zamieściła H. Domańska, *Zespół umocnień Malborka od drugiej połowy XV do pierwszej połowy XIX wieku*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. Teoria i Historia, t. 26: 1981, Warszawa 1982, s. 221—234.

W tej sytuacji warto zwrócić uwagę na plan przedmieścia malborskiego, leżącego przed Bramą Mariacką (Sztumską), z roku około 1650. Jest to plan o znacznie większej podziałce niż plany dotychczas znane, a i jego geneza jest całkowicie odmienna niż planów wyżej wzmiankowanych.

W Malborku nad Bramą Mariacką, zwaną w XVII w. najczęściej Sztumską, a właściwie nad częścią tej bramy w zewnętrznym obwodzie murów, nadbudowana była kaplica NP Marii z obrazem⁹. Patronat tej kaplicy należał do miasta. W roku 1607 przybyli do miasta jezuici, którzy zaczęli z miastem proces o kaplicę, a ponadto zażądali od władz miejskich wałów w jej pobliżu, Bramy Mariackiej (zewnątrznej i wewnętrznej) oraz różnych posesji w mieście oszacowanych razem na sumę 100 tys. złotych. Dokumentów uzasadniających ich prawa dostarczył Krzysztof Stanisław Janikowski, fałszerz, później zdemaskowany przez gdańszczan i zabity (1647 r.). Mimo to proces trwał nadal¹⁰. W jego toku Władysław IV wydał w 1648 r. dekret nakazujący wizję lokalną, którą przeprowadzić miała komisja w składzie: Jan Różycki, kanonik poznański i proboszcz kościński a także sekretarz królewski, Stanisław Kobierzycki, kasztelan chełmiński, Jan Zawadzki, podkomorzy parnawski i starosta świecki oraz Samuel Nadolski, starosta tczewski¹¹. Wizja wyznaczona została na 9 września 1650 r. W tym też dniu w miejscu spornym w obrębie parchamu, to jest między bramą wewnętrzną a zewnętrzną, stawił się prezydujący burmistrz Malborka Michał Reimann w asyście. Natomiast z wyznaczonych dekretem Władysława IV komisarzy pojawili się tylko Jan Zawadzki i Samuel Nadolski. Mimo braku dwóch pozostałych, Zawadzki rozpoczął czynności urzędowe, wkroczył mianowicie do położonej w obrębie miedzymurza łaźni miejskiej i tam chciał rozpatrywać dokumenty przyniesione przez przedstawicieli miasta. Łaziebnym jednak ostro zaprotestował

⁹ Kaplica ta pokazana jest na planie Olafa Hansona Swarta — zob. wyżej przypis 4.

¹⁰ Por. J. Rumiński, *Falszerstwa dokumentów Krzysztofa Stanisława Janikowskiego w Prusach Wschodnich w połowie XVII w.*, Zap. hist., t. 30: 1965, z. 3, s. 43, przypis 33. Zachował się wydymat z dnia 20 XI 1645 r. kanclerza Jerzego Ossolińskiego dokumentu Władysława IV, który transumuje 28 IX 1645 r. sfalszowany dokument z dnia 12 I 1508 r., wystawiony rzekomo przez Zygmunta I z nakazem przywrócenia praw kościoła NP Marii w Malborku (Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300 D, 59/961). Za sfalszowany dokument Janikowski otrzymał zapłatę od przełożonego domu jezuitów w Malborku, jak podaje prowadzony przez niego rejestr: „od księdza Piotra Winkliera, oficjała malborskiego, wzięłem florenów 100”. O procesie zob. także K. Górski, op. cit., s. 159.

¹¹ Z wymienionych komisarzy Stanisław Kobierzycki w 1650 r. był już kasztelanem gdańskim, a jego miejsce na kasztelanii chełmińskiej zajął Albrecht Czarski — P. Czaplowski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454—1772*, Toruń 1921, Roczniki TNT, t. 26—28, s. 20.

przeciwko najściu na jego dom, co posłużyło podkomorzemu parnawskiemu za pretekst do przerwania czynności komisarskich i oskarżenia łaźbownika o despekt mu wyrządzony. Do wizji więc nie doszło, a obecni przy zajściu przedstawiciele władz miejskich wnieśli natychmiast do urzędu wójtowskiego zamku malborskiego manifestację (to jest protest o naruszenie prawa), wzmacniając ją relacją o przebiegu wydarzeń złożoną przez woźnego Feliksa Urbańskiego w asystencji szlachty: Ignacego Jezierskiego i Macieja Sobiewolskiego.

Akt manifestacji wraz z relacją, z których czerpiemy podane wyżej szczegóły, zachował się w postaci wypisu z akt wójtowskich zamku malborskiego, który wszyto na końcu (s. 1247—1257) rękopisu mieszczącego recesy kilku sejmików pruskich, mianowicie: 1 — generalnego przedsejmowego w Grudziądzu (16—25 X 1649), 2 — posejmowego w Malborku (16 II 1650), 3 — zwykłego w Grudziądzu (21 III 1650) oraz 4 — zwykłego (29 IX 1650) w Toruniu, który wszakże nie doszedł do skutku wobec niestawienia się szlachty. Rękopis ten przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Toruniu pod sygnaturą: Kat. II, VII, 29. Załącznikiem do wymienionego wypisu z akt wójtowskich zamku malborskiego jest właśnie plan stanowiący przedmiot niniejszego opracowania.

Autorem planu jest podpisany na nim *Heinrich Thorm Ingenieur*. Jest to zapewne jeden z dwóch mierniczych, którzy zgodnie z aktem manifestacji mieszczan malborskich mieli być obecni przy planowanej wizji kaplicy w Bramie Mariackiej w dniu 9 września 1650 r.¹² Sam plan powstał niewątpliwie w związku ze sporem o tę właśnie kaplicę i sporządzony został w niedługim czasie po wymienionej wizji.

Plan ten, barwny, sporządzony na papierze, ma wymiary (w ramkach) 20 × 29,5 cm. Podziałka, jak już wspomniano duża, 1 : 1556 (50 prętów chełmińskich — 13,3 cm). Plan nie ma tytułu. Obejmuje południowy fragment miasta Malborka oraz przedmieście położone za Bramą Mariacką. Obszaru samego miasta nie opracowano, ale przedstawiono bardzo dokładnie część fortyfikacji miejskich z samą Bramą Mariacką oraz rawelinem, broniącym do niej dostępu i zabudową międzymurza. Widoczny jest także brzeg rzeki Nogat. Na przedmieściu zaś pokazano przebieg kilku ulic, działki własnościowe i ich zabudowę.

W legendzie objaśniono oznaczone na planie majuskulnymi literami następujące obiekty: *A. dass Marienthor*, *B. Bürgerthurm*, *C. Hospital*, *D. dass Wärcthor*, *E. die Badstube*, *F. der Vorthurm*, *G. der Pulverthurm und gefangnüß*, *H. Ein thurm undt gefangnüß*, *I. Speicher*, *K. der Stadt-*

¹² O obecności dwóch mierników wspomina wyraźnie manifestacja mieszczan i relacja woźnego — Archiwum Państwowe w Toruniu, sygn. Kat. II, VII, 29, s. 1253.

zeughaus, L. der Stadthoff, M. Ein thurm und Rossmühle, N. Blumenthurm, O. S. Marien Capell.

Poza tym opisano na planie: *Die Theil von der Stadt Marienburg, der Stadt graben, die Vorburg Mälczhauser, der Stadtwall mit Brustwehre, Nogat Fluss, der Vorburger Graben, Revelin, Schissgarten, Speicher* (ośmiokrotnie), *Wohnhauss* (dwukrotnie), *Wohnhauser* (dwukrotnie), *Mälczhauss* (dwukrotnie), *Creutz, Tischler gasse, Mühlgasse*.

Ta bogata treść planu czyni zeń ważne źródło do poznania rozplanowania i zabudowy obszaru w pobliżu Bramy Mariackiej w Malborku. Jest to źródło tym cenniejsze, że Szwedzi po zajęciu miasta w kilka lat po sporządzeniu planu, wnosząc nowe fortyfikacje w pobliżu dawnych murów miejskich, zmienili stan dotychczasowy. Zburzyli przy tym kaplicę NP Marii, o którą taki zacięty spór toczyły władze miejskie z jezuitami¹³.

PLAN DER MARIENTOR-UMGEBUNG IN MALBORK IM JAHRE 1650

Zusammenfassung

Die relativ ausführliche Kartographie der Stadt Malbork wurde letzters durch die Auffindung eines Plans der Vorstadt in der Nähe des Marientors (südlich von der Stadt) bereichert. Das Planmanuskript befindet sich im Staatsarchiv in Toruń (Kat. II, VII, 29). Die Entstehungsgeschichte des Plans ist mit einem Streit zwischen der Stadt und dem Jesuitenorden um eine Kapelle, die über dem Marientor lokalisiert wurde, verbunden. Der 1650 entstandene mehrfarbige Plan der Vorstadt zeigt genau die Befestigungsanlagen in der Umgebung des Marientors sowie die Auslegung und Bebauung der südlich vom Marientor gelegenen Vorstadt.

¹³ Jezuici ostatecznie nie uzyskali więc kaplicy, a straciwszy nadzieję na osiedlenie się w mieście, zamieszkali na terenie zamku malborskiego, gdzie też w połowie XVIII w. zbudowali wielki dom i kollegium — K. Górski, *op. cit.*, s. 207.

Biblioteka Główna UMK

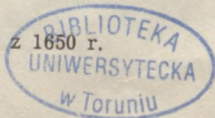
300002415264

BIBLIOTEKA
Główna
UMK Toruń

831836

Plan okolicy Bramy Mariackiej w Malborku z 1850 r.

Cart. Malbork